

ІХ. „ОТРЕЧЕМСЯ ОТ СТАРОГО МИРА!“

Макара Запорожця, після того, як потримали півроку у в'язниці, вислали до Воронівки під догляд поліції. Він сяк - так поправив стару батьківську хату, що вже починала валитись, потім винайняв на Греблі стару кузню і зайнявся ковальством. Щодо Любки, то вона була задоволена з цього переїзду. Вона гадала, що тепер, коли на Макара не буде впливати Тарас, він викине з голови свої „дурниці“ і вона заживе спокійно. Їй не так були страшні п'ятика та побої Макарови, ніж ота осоружна „політика“, що довела чоловіка до в'язниці. І першої ж неділі вона пішла до церкви, де поставила перед іконою „божої матері“ за гривеника свічку і попрохала, щоб та взяла Макара під свій покров і напустила його на християнську путь, зробила його покірним, роботящим та богомільним.

Вулиця Макара зустріла стримано. Чоловік сидів в острозі, а це не шутка. Правда, майже всі знали, що Макара посадили туди за „політику“, але що воно означало те слово, мабуть, і один із тисячі слобжан не розумів того добре; в усякім разі, справа темна, говорили вони, а за хороші діла, як відомо, до острога не саджають. Тавро „острожника“ висіло

над Макаром і те тавро могло принести в майбутньому і йому і родині багато нерисмностей. Почати хоч би з того, що урядник, закликавши зараз же після приїзду до себе Макара, підніс йому під самий ніс кулака і покивавши ним, заявив:

— Оце бачив п'ять братів?.. Коли ти мені будеш каламутити людей, то покуштуєш... Я з тобою не поцеремонюсь... А тепер марш!...

Цей вступ не віщував нічого доброго. І дійсно, попервах Макарові було трудно. Селяни не наслідувались нести до нього роботи, але майстер він був хороший, роботу виконував акуратно, не пив і поволі селяни стали до нього нести роботу навіть з далеких кутків слободи, так що біля його кузні завжди народу було невпротворот. Оскільки декому доводилось чекати, то мимоволі Макарова кузня обернулась на своєрідний клуб, де можна було почути всілякі новини і потолкувати про всякі громадські і тому інші справи. Макар, серед роботи, коли з - під його молотка сипались іскри, кидав часто такі влучні репліки, так яскраво характеризував деяких слободських верховодів, що до його слів стали прислухатись; часто слобожани прохали Макара висловити свою думку з приводу того чи іншого питання. Так Макар став щось вроді за негласного порадирика багатьом селянам.

— Чого ти, Макаре Григоровичу, ніколи на сходку не ходиш? — питав його дехто з селян.

Макар прищулював очі, плював на долоню, хапав молоток і, б'ючи ним біле залізо, що плющилося від кожного удару, казав:

— Мені не можна!.. Заборонено!..

— Політика?

— Авжеж!

— І що воно ото, за політика, що її попи, пани та поліція так бояться?

— А така, брат, політика, що держи язик за зубами! — зауважував на це хтонебудь з поміркваних.

Макар більше не пив. Як відрізало. Замовників у його кузні більшало, роботи прибавлялось, заробітки кращали, так що Любка аж сяла від радості та задоволення; ніколи вони в місті, навіть коли побрались, не жили так гарно, як тепер. І вона щовечора посилала хвалу господеві за те, що він так зробив, що Макара до в'язниці посадили, а потім у слободу припровадили. Макар ніколи про політику з нею більше не балакав, ніби зовсім забув про неї.

Проте багато людей Макарові заздрили, в першу чергу ковалі, що у них Макар відбив чимало замовлень. І часто, коли Макар повертався додому, дітлахи, все більше ковальські діти, — ковалями заселена в слободі вся Гребля, — кричали йому услід:

— Острожник! Острожник!.. Он острожник пішов!..

Звичайно, все це говорилося не без науки старших. Макар і словом на те не обзивався; він тільки нижче схиляв голову, а губи йому кривились у болісну посмішку. Зате Любка не могла стриматись. Жінки до неї теж ставились стримано; спершу думали, що подружжя Запорожців пухнутиме з голоду, а коли побачили, що живуть вони гарно, то сусід почали

розбирати заздрощі. Поза очі Любку інакше й не звали, як „наша бариня“!..

Любка була хупава і хвацька молодиця, вона погладшала, відмолділа. І коли хто з чоловіків, хвалив Любку, то жінки призирливо знизували плечима й говорили:

— Чи й не пані!..

— Пані на всі сані, тільки хвіст волочиться!..

Це призирливе ставлення, де не знати чого більше було, чи заздрощів чи просто ревнощів до чужого щастя, Любку дивувало. Коли вона йшла до криниці, то жінки навмисне намагалися її відтиснути назад; на кладках їй лишали найгірше місце і намагалися каламутити воду, коли вона полоскала білизну. Особливо їй допікала руда Палажка, жінка коваля Рябокоровки, що мав свою кузню поруч з Макаровою. Він найбільше постраждав від Макарового сусідства, і тому вдома у Рябокоровки тільки й мови було, що про Макара.

Любка якось прийшла на кладки раніше за інших й зайняла гарне місце, а через півгодини надійшла Палажка. Вся кладка була зайнята і вальки лунко вибивали полотно та сорочки, так що аж луна йшла.

— Трах!.. Трах!.. Трах!..

— Тах!.. Тах!.. Тах!..— відбивала луна.

— Ану ти, пані, посунься трохи! — сказала Палажка до Любки, входячи по коліна в воду.— Розсілась тут, наче на парастасі! — і вона копирснула ногою у воду купу дитячих сорочок, що вже лежали одіжмані.

Любка поклала сорочки назад і гнівno кинула до Палажки:

— Ти чого тут, клишоного, почала розкидатись!.. Що ти, кладку відкупила, чи що?

— Авжеж, що відкупила. Ваша кладка, он, в городі!.. Туди одправляйтесь!.. Наброд поганий!.. Приїхали сюди, та ще й кирпу гнуть!..

— Який же ми наброд! Що ми, хіба не з цієї слободи чи як?...

— Авжеж, що наброд!.. Вам тільки по городу тягатись та по острогах сидіти!.. А туди ж, бариня!..

Це розлютувало Любку.

— Та як смієш, паскуда ти погана!.. Сучка!.. Соплива!..

Жінки перестали вибивати вальками і слухали, як розгортається лайка.

— Твій чоловік острожник!.. В острозі сидів!.. Знаєш це ти? — кричала Палажка.

— Хай острожник, але все таки не такий, як твій Пантюха, що на його обличчі чорти горох молотили!..

Рябокоровка був конопатий та так, що тільки очі у нього світилися.

— А твій гарний? Пранцюватий!.. Мабуть, не лишилося ні однієї розтрухи, щоб він би не спав з нею!..

— Брешеш!.. А коли й спав, то не твоє діло, до тебе не піде, не бійся! А твій он і досі циці у тебе прохає!..

Останні слова були зустрінуті реготом, бо Палажка була опасиста баба і груди у неї трусилися, як холодець.

— Знаємо вас!.. Голоштанники!..

— Вошива!..

— Дрантя паршиве!..

— Вонюча!..

А далі вже згадували матерів та родичів до десятого коліна.

— Твоя мати відьма! Ти знаєш це?..

— То твоя ступу доїла! Хіба забула, як їй Карамушка ногу перебив, що з того вона й окривіла!..

Не минуло й кількох хвилин, як обидві вчепились одна одній у волосся. Кладка була слизька, вони посковзнулись і під загальний регіт шубовснули в воду, Любка підспід, а Палажка зверху. Потім Любка вивернулась, сіла на спину Палажці, вхопила її за в'язи і давай їй голову товкмачити у воду; суне, потримає трохи, відпустить та тоді знову у воду. Палажка захилялася, дух їй спирало в грудях, лице синіло і вона от - от мала знесиліти і впасти або захлинутись. Тоді жінки кинулись і розборонили їх. Лайка ж тривала, аж поки Любка не скінчила прати, Коли вона пішла, то Палажка не переставала кидати їй услід лайки та сукати дулі.

Увечері про все Любка розповіла Макарові. Він мовчки вислухав і сказав:

— Будь задоволена! Це ж ти так раділа, що повертаєшся до слободи, де нас усі хочуть втопити в ложці води!

— Виходить, що я й винна! — відказала з серцем Любка. — А хто, як не ти, довів до цього! Якби поменше слухав Тараса, то нічого б і не було!

Макар поморщився і відповів:

— Ну, буде! Ми вже це чули!

Отже становище Макарове було тяжке, і він, щоб хоч трохи затамувати свою тасмну гризоту, сказано працював. Скоро він не міг сам впоратись з роботою і тому, порадившись з жінкою, узяв собі за помічника Андрія Куща, що теж один час працював в Енському на одному із заводів. Тепер у нього був хоч один товариш, що з ним можна було перекинутись словом, не криючись. Андрій був нежонатий і оселився у Макара.

Японська війна на кузні Макара не відбилась, роботи вистачило. Але скоро події пішли так, що Макар ніяк не міг бути до них байдужим. Перше, що сколихнуло всіх, в тому числі й Макара, було 9 січня. Любка кудись ходила, а коли повернулася додому, то побачила, що Макар і Андрій сидять за столом, а долі валяється потоптаний царський портрет з виколотими очима. Вона так і омертвіла.

— Що це ви натворили? — тихо сказала вона і нахилилась, щоб підняти портрета. — А якби хто зайшов та побачив?

— Не трогай! — крикнув Макар і стукнув по столі кулаком. — Не трогай, кажу! Нема ні бога, ні царя! Зрозуміла. Все к чортам!.. Кровопивці!..

Андрій, що був на підпитку, засміявся і на весь голос заспівав:

Нам все равно,
Валі, валі, валі!
Если деньгі есть,
Куті, куті, куті!

— Нема бога — розумієш? — казав Макар. — Нема!..

— Макаре! — гукнув Андрій. — Давай постягаємо їх із стіни!..

— Валяй! — дав згоду Макар.

Андрій узяв кочергу і давай трощити ікони, причому гукав:

— Висите! Дивись! А вам повилазило, що робиться на світі!.. Не треба!..

Любка як стій упала на землю.

* * *

Макар зрідка їздив до Енського за потрібним йому крамом і щоразу заходив до Тараса. Тараса не вислали нікуди, але з заводу звільнили і він перебивався випадковою роботою. Проте він душею не падав, був веселий і з надією дивився на майбутнє.

— Ну, як там у тебе на селі? — питав він Макара.

Макар починав розповідати і все скаржився на те, що страшенно темний нарід. Тарас вислухував його, потім казав, потішаючи:

— Нарід усюди однаковий!.. Треба тільки за нього уміючи взятись! — і він наділяв Макара літературою.

— На, повези!.. Давай там, хто надійніший, хай мізками поміркують!..

Макар повіз. Через Андрія та через декого швидко розсовав всі брошурки та листівки. Діло пішло так, що скоро навколо Макара щось вроді гуртка утворилось. Кілька разів поліція знаходила у селі розкидані проклямації. Два рази вона робила трус у Макаровій кузні та вдома, але не знайшла нічого,

а проклямації регулярно почали з'являтися на парканах.

Одного разу, коли Макар, будучи в місті, зайшов, за звичаєм, до Тараса, то застав там незнайомого чоловіка.

— Знайомтесь,— сказав Тарас,— це земляк з Рубіжньої! — і підморгнув оком.

— Ну як там у вас? — спитав Макар.

— О, у нас діла йдуть!.. Правда, робочих у нас, крім тих, що в економії немає. Зате слобода клеко-тять!.. Хлопців просто доводиться стримувати, щоб часом не виступили зарані!..

— Да - да, Петре, ти там притримуй нарід. Ще не час. Треба зачекати!.. До речі, ви зв'яжіться один з одним, це вам не пошкодить!..

Японська війна розбудила консервативні селянські уми. Правда, Воронівка була у виключному становищі, бо близько неї не було великих панських маєтків, тай на свій загаль вся вона була середняцька з ухилом до глителя, та ще багаті хутори навколо, що давили своєю міццю на слободу. Численні ремісники так само були консервативні і кріпко тримались старосвітчини; у цьому нічого не було дивного, бо здебільшого вони жили заможньо. Диференціація і розшарування тільки не помічалися, треба було пройти чимало часу, підрости молоді, щоб вона, нарешті зрушила з старих основ. Отже не було конкретних передумов, на кого б можна було перенести свою злість і ненависть, тому невдоволення носило більш загальний характер, що виявлялось просто в бажанні кращого життя. Тоді, як по сусідніх

селах та слободах, де були панські мастки, селянство клекотіло і тільки ждало на сигнал, щоб піти з вилами та косами палити економії, у Воронівці було, порівняно, спокійно і поліція не мала великої рахуби. Тому то й Макарове насіння часто падало на суху й тверду землю й приймалось туго. Правда, навколо нього утворився маленький гурток, що збирався глухими ночами в когонебудь у хаті. Тоді щільно зачиняли віконниці, лампу ставили на долівку, всі розсідалились навколо і хтось грамотніший починав читати проклямації та книжечки. Слухали уважно, не перебиваючи. Тільки, коли кінчали, здійсманась розмова і починали обмірковувати прочитане.

— Я б тих проклятих царів,— казав старий дід Микола,— у клітку посадив і так би возив по селах, хай нарід дивиться! У, я б їм показав!..

І він засукував рукава на старих жилавих руках і намагався показати, як би він розправлявся з царями.

— А скільки вам років, діду,— сміявся Макар,— що ви ото так свою хвабрість показуєте?

— Вісімнадцять з половиною! — сердито відповів дід Микола і невдоволено сідав у свій куток.

— Да, діла! — казав поважний Трохимець.— І отже знаходяться люди, що все це розкопують!.. Як гадаєте, дадуть їм по шапці?..

— Як нарід, так і ми!.. — відказував дядько Пилип, Макарів сусіда.

Збори ці тримались у великій таємниці і поліція, скільки не рознюхувала, так і не могла нічого дізнатись.

Чого тільки на тих зборах і не говорилося, які тільки надії з революцією не зв'язувались. І всі були певні, що вона от - от буде. І вдар її буде подібний до грому, що рознесе на тріски все старе, що розмете всіх можновладних та сильних. Було в тій вірі багато наївного, але гуртківці вірили, що скоро „буде суд і буде кара“, і тоді настане нова доба, і „будуть люди на землі“.

Між тим, громи війни в Маньчжурії не вщухали. Війна кидала свій зловісний відблиск на всю країну. Прийшла Мукденська катастрофа, потім страшний погром у Цусими. Десятки тисяч салдат і матросів полягли „во славу русского оружия“. Все частіше страйкували фабрики, заводи. Пролетаріят пробував свої сили перед останнім боєм з царатом. Все було насичено порохом. Вибух наближався.

І от одного осіннього дня Макар і Андрій серед білого дня заперли кузню і мало не бігом пішли додому. Любка була дуже здивована, коли вони, вскочивши до хати, почали танцювати, кричати й сміятись.

— Та ви що, показились? Чи випили більше, ніж треба? — сказала з серцем Любка.

— Революція! — крикнув Макар. — Революція!.. Під три чорти царя та його архангелів!

А Андрій заспівав на все горло:

Отречемся от старого мира,
Отряхнем его прах с наших ног!..

— Та де революція? Яка революція? Звідки ви взнали?

— Революція!.. По всій Росії!.. Все стало!.. Андрію біжи за хлопцями!..

Їх уже не треба було скликати, вони самі йшли до Макарової хати. Новина вже встигла облетіти всю вулицю.

— На станції два потяги стоять!.. Залізниці стали, телеграф не працює, заводи страйкують! Ура!..— гукав Андрій.

— Треба б до волости піти! — запропонував Макар.— Як там воно! Чи знають?

І Макар, Андрій, дід Микола, Трохимець та дядько Пилип швидко пішли до волости. Дорогою їх перестрів учитель Хоменко.

— Ви куди? — спитав він.

— До волости.

— А ми вас шукаємо! — звернувся Хоменко до Макара.— Ходіте до лікаря, там дехто зібрався!

— Ходіте! — і вся компанія повернула до лікарні.

Там уже зібрались, крім самого лікаря Бровка, агроном Сокіл, вчителька Омельченкова, кілька селян, що були зв'язані з Соколом, фельдшер і ще кілька душ. Коли Макар з компанією зайшли, то Бровко сказав:

— Здається всі в зборі. Будемо починати!

— Так, давайте починати? — погодився Сокіл.

Бровко розповів коротко перебіг подій, прочитав маніфеста і наприкінці сказав:

— Отже, свободу оголошено. Нам треба щось зробити. Перше, щоб не було ніяких ексцесів. Друге, треба негайно переобрати старшину і взагалі всю

волосну власть!.. Для цього у неділю скликати сход!

— Але як ми його скличемо?.. Чи ж маємо ми право?..— запитав Сокіл.

— Треба скликати. Потрібно ж населення поінформувати про події і про маніфест! От це і скористаємо. Я гадаю, що Макарові Григоровичу, як досвідченій вчій справі людині,— звернувся Бровко до Макара — найкраще буде за це діло взятись!

— Я згоден! — сказав Макар.

На тому покищо й розійшлись, щоб у суботу знову зібратись, тепер у агронома.

Сход у найближчу неділю зібрався величезний. Після того, як зачитали маніфеста, виступали Макар, Бровко, Сокіл, фельдшер і пояснювали події. Нарід слухав, але особливої активності не виявляв. Тільки, коли заговорили про старшину, почалось хвилювання і вигуки, „долой“ та „не треба“. Коли старшина почав було заспокоювати сход, то всі, як один, закричали:

— Не треба!.. Долой!.. Клади на стіл свою медаль!.. Доволі, наївся!..

Старшина, бачачи, що можуть бути непереливки, скинув медаль і поклав на стіл печатку. Тоді стали радитись, кого вибрати нового. Сокіл запропонував Бережного Степана, одного з поступових та письменних селян. Після недовгого обговорення сход пристав на цю думку, і Бережного обрали на старшину одностанно.

Цим, власне, революція 1905 року тільки й відзначилась у нашій слободі й можна було б на цьому

й покінчити наше оповідання, коли б у сусідніх селах події не пішли глибше і набравши стихійного й загрозливого для існуючого порядку змісту, не зачепили декого з наших людей.

* * *

В Рубіжній, сусідній з нами слободі, маніфест 17 - го жовтня зрозуміли як гасло до захвату панської економії. Справді, Рубіжна величезна слобода, щось близько двадцяти тисяч мешканців, задихалась від безземелля, в той час, як економія графа Шереметьєва налічувала тридцять тисяч гектарів землі і вона, як обценьками давила маленькі наділи рубіжчан. Розкидана на горбках, слобода завжди бачила перед собою на горі розкішний графський палац, що навколо нього розлягався чудовий парк. Той палац був ніби постійним викликом убозтву й злидням слобожан, він бундючно виставляв свою розкіш, і нагадував їм про одвічну панську кривду. Еге ж, хіба не їхні діди й прадіди зайняли колись ці ялові степи, і які потім цар Петро за великі услуги, зроблені фельдмаршалом Шереметьєвим у війні зі шведами, віддав йому разом з селянами. Перекази про це переходили з покоління в покоління і свято береглись, готуючи жагу помсти й розплати за довголітні кривди. Ще жило в слободі кілька старих дідів, що пам'ятали кріпацтво і їхні старі спини ще й досі боліли від тих канчуків, що їх довелося їм скоштувати від графських ланових та економів. Та хіба зараз вся слобода не працює на економію. Хіба честь їхніх дочок та жінок забезпечена од бруталности

економічних прикажчиків та службовців? Хіба не повно в слободі покриток та байстрят? Хіба їм не доводиться гнути спини на графських ланах? Мало чим змінилося їхнє життя від того, що їх звільнили від панщини. Панщина лишилась, хіба тільки лютіша, ніж колись. І в той час, коли в багатьох були такі наділи, що їх мовляв, можна жінчиною спідницею накрити, тут в однієї людин такі обшари землі! І рубіжчани терпляче чекали того моменту, коли можна буде поквитатись за все. Тепер цей час настав.

Треба сказати, що рубіжчани нарід бувалий. Не маючи змоги жити з хліборобства, багато з них ходили на заробітки, другі мали якесь ремесло в руках, треті теслювали і їхні артілі були відомі мало не всій губернії. Хату, що її ставили рубіжчани, можна було одразу відрізнити від сотні інших. На осінь весь цей люд збирався назад до слободи і тепер, коли вийшли „свободи“, він захвилювався і поставив руба питання, як бути далі.

Величезним сходом, де були й старі й малі, чоловіки й жінки, одностайно було вирішено — забрати економію. Якщо тепер не візьмемо, казали багато рубіжан, то вже такої нагоди не трапиться.

Тут же на сході обрали спеціальний комітет на чолі з Петром Шереметом, тим самим, що з ним у Тараса не раз зустрічався Макар. Комітет з кількома десятками селян пішов до економії, прочитав головному управителеві резолюцію, усунув його з посади, прийняв касу й справи і оголосив, що віднині економія переходить в народні руки. Все пройшло організовано. Комітет усюди призначив своїх довірених, що

замінили собою графських економів та ланкових. Зараз же після цього були виявлені запаси хліба і найбільш бідним видали по мішку збіжжя або муки. Робітники й нижчі службовці не тільки не перечили, а взяли сторону селян. Теж треба сказати і про частину інтелігенції, особливо вчителів. Один із них вчитель Воронько був навіть замісником Петра Шеремета, якого обрали на голову комітету. Нарід святкував перемогу і вже починали вести розмови про те, як вони будуть орати та сіяти графську землю, аж тут насунулась гроза.

Управитель, як тільки комітет забрав масток, запряг трійку коней і кинувся на станцію, щоб їхати до губернатора. Йому дали спокійно виїхати. Взагалі, ні комітет, ні селяни нікого абсолютно з службовців не торкнули і жодна волосина не впала з їхньої голови, хоч вони того й не заслужили. Граф Шереметьєв був надто великий вельможа і губернатор, узнавши, що селяни захопили один із найкращих маєтків графа, вирішив негайно ужити енергійних заходів, бо за прикладом рубіжчан могли піти й інші села, і тоді б була уже справжня пожежа, в чому він, губернатор, вбачав другу Коліївщину. Він витребував два ескадрони драгунів, що їх негайно ж на конях під командою полковника барона фон - Дітриха, якому були дані найширші уповноваження, — мовляв, чиніть те, що знайдете найкращим, — погнали на Рубіжну. Але чутка про драгунів випередила їх самих і рубіжчани вирішили не пускати військо у слободу. Цілу ніч ішла в слободі гарячкова робота. Копали рови, перегороджували вулиці, боронами, плотами, тягли де-

рево і з нього робили засіки. Одні діставали мисливські рушниці й чистили їх, другі гострили коси, треті затісували кілля. Рубіжна перетворилась у великий табір, і нагадувала скоріше якесь село за часів Коліївщини, ніж слободу на початку XX - го сторіччя. Всюди були розставлені вартові; до сусідніх сіл комітет розіслав гінців: по всьому було видно, що Рубіжна ладна була скоріше вмерти, ніж скоритися і пустити до себе драгунів.

Находив сірий похмурий ранок. По чорній ріллі котився туман. Низьке хмарне небо нависло над землею. Хмарами здіймалося гайвороння й зловісно кричало. Люди по хатах припишкли й чекали на знак, що його мали подати дзвоном з церкви. Все завмерло, очікуючи нападу.

Раптом в повітрі понеслось:

— Бам!.. Бам!.. Бам!..

Слобода зачорніла, як мурашник, і всі повернули голови на великий шлях, звідки мали показатись драгуни. Спершу нічого не було видно, тільки земля стугоніла. Потім подув тихий вітерець і почав згортати з ланів туман. Обрій повиднішав. І от в цей момент показалась голова колони. Драгуни неслись швидкою ристю, забризкані по самі вуха болотом, а попереду всіх полковник фон - Дітрих на золотаво - гнідому огирі. Загін, не зупиняючись, поминув млини на горбках і хотів лавою вскочити у слободу. Раптом перед фон - Дітрихом виросла вулиця, перегороджена боронами, обаполами, возами. Фон - Дітрих круто осадив коня і озирнувся навколо. Ніде не було видно й душі, Фон - Дітрих насупив брови, бо не чекав

такого. Як, ця сволота задумала чинити опір? Гарзд, він їм покаже!

Колона стала. Командир послав розвідку пошукати, чи немає де вільного в'їзду в слободу. Кілька драгунів кинулись виконувати цей наказ, але скоро повернулись і доклали, що всі вулиці перегороджено, в'їзду вільного нема ніде, а люди неначе вимерли. Фон - Дітрих ще дужче зсунув свої руді брови. Він під'їхав до самої загорожі і гучно закричав:

— Ей, хто там є живий? Виходь!.. Хутко!..

Але відповіді не було. Ніхто не відгукнувся, ніхто не виглянув, не брехали собаки, не кудкудакали навіть кури. На вулиці була мертва тиша. Тільки бамкання здвону розлягалось над мовчазними ланами:

— Бам!.. Бам!.. Бам!..— пливло в повітрі.

І фон - Дітриху чомусь здавалось, що то по ньому дзвонять.

Так - так не чекав він такого. Але що ховає в собі ця мертва тиша? Що криється там, за цими мовчазними хатами? Ні, треба обміркувати! І він різко гукнув:

— Панове офіцери!

До нього зараз же під'їхали начальники відділів і почалась нарада. Тимчасом драгуни мовчки й насупившись дивились на слободу. У них теж ворушились якісь свої неясні думки. У кожного з них десь була родина, батько, мати, брати, сестри, може й діти. Може й там отаке твориться, а другі драгуни приїхали їх „втихомирювати“. Невже доведеться стріляти й битись? І тихий шелест, немов хвиля проїшов по рядах.

Нарада скінчилась.

— Струнко! — почулась команда. — Перша чота!..

Перша чота спішилась і їй наказано було ламати пліт, щоб двором можна було об'їхати засіку, що перегороджувала в'їзд. За десять хвилин це було зроблено.

— За мною! — і загін через чийсь двір проїхав на вулицю.

Але не проїхали вони й двіста кроків, як вулицю перегороджувала така ж сама, якщо не більша засіка.

— Стій!...

Фон - Дітрих кусав од злости губи. Але зла ні на кому було зігнати, бо навколо не було нікого. Хати стояли порожні й замкнені.

— Чорт забирай! — сказав один із молодших офіцерів. — Та це ж справжнісінький бунт!.. Здається, в добре дільце ми встряли?

— Не доставало, щоб нас взяли з двох боків, — сказав другий. — Загалом, не подобається мені оця музика!.. — і він похмуро подивився навколо.

Треба було щось робити. І фон - Дітрих, подумавши хвилину, вказуючи на засіку, наказав:

— Прибрать!..

Не встигла частина драгунів злізти з коней і приступити до роботи, як почулись постріли з рушниць і шрот з шелестом пролітав над головами.

Фон - Дітрих крутнувся на коні.

— На коней!.. Друга чота в лаву!..

Але де у лаву, коли кругом плоти. Постріли не могли зробити великої шкоди, вони тільки злегка полохали коней, але вулиця була вузька і фон -

Дітрих зрозумів, що коли події наберуть серйозного змісту, то його позиція не дуже вигідна. Тоді було видано наказа ламати плоти, а кінні драгуни скрізь шастали по дворах. Ніде нікого й нічого, а це найбільше - нервувало фон - Дітриха. Лишалось одне, просуватись крок за кроком вперед, розбираючи оті всі загорожі та засіки. І фон - Дітриху, який сподівався на дешеві лаври, на те, що він переможцем в'їде на слобідський майдан, скличе сход, кожного десятого виб'є різками, а з „зачинщиками“ розправиться окремо — тепер нічого не лишилось, як робити це. Але робота посувалась дуже повільно. Була вже обідня пора, а його драгуни встигли очистити тільки дві вулиці, а до того, як на глум, йому донесли, що ззаду є спроби знову перегородити вулицю. Чорт забирай, ще цього не діставало. І фон - Дітрих видав наказа стріляти в таких без усякого попередження.

В хаті, що її зайняв фон - Дітрих під свій штаб, він написав донесення губернаторові. Перед кінцем довго думав і, нарешті, твердим почерком написав:

— З огляду на вищесказане, прохаю, ваше превосходительство, негайно вислати батальйон піхоти, бо моїм драгунам незручно і небезпечно разом з кіннями провадити операції!

Губернатор, одержавши це повідомлення, зім'яв папірця і вилаявся:

— Чорт забирай! Цей фон - Дітрих, певне, сказився! Мало йому двох ескадронів драгунів, прохає ще батальйон піхоти!.. Дурень!..

Проте він ласкаво попрохав до себе начальника залоги і на нараді вдвох батальйон вирішено було

послати. Тієї ж ночі його посадовили у вагони і він рушив у напрямок Рубіжної. До Рубіжної од залізниці було щось верстов із двадцять п'ять, тому батальйон, прибувши на станцію Веселу, примушений був переночувати у вагонах і вирушив далі тільки аж ранком. Щождо фон - Дітриха, то він провів дуже тривожну ніч. Правда, він пробував розпочати уночі дальший наступ на слободу, але після того, як багато коней скалічили собі в темряві ноги, він відклав цей намір. Але чим більше доводилось йому чекати, тим більше виростала його лють. При одній згадці про „мужву“ губи йому тріпотіли, руки трусились, а гнів заливав мозок.

Друга половина ночі пройшла спокійно, тільки вартові чули, як у слободі щось шарудить, як городами перебігають якісь неясні тіні. Ніхто не світив світла. Страшна темрява все покривала собою. Що мав принести завтрашній день?

* * *

Комітет почав засідання у волості о десятій вечора. Після того, як Шеремет та Воронько доклали про стан річей, розгорілись пристрасні дискусії. Голівне, йшло про те, якої тактики триматись. Всім було ясно, що слобода не може битися з військом, бо нерівність сил була очевидна. І тому суперечки точились навколо питання — чи продовжувати й далі пасивну оборону і не давати драгунам фон - Дітриха просуватись до центру слободи чи скоритись і віддатись на його ласку. Треба сказати, що заможніша частина не тільки була

проти всякої оборони, але вона, взагалі, вважала, що й захоплення економії і цей опір війську — божевілля і намагалась внести розкол і невіру в лави селян. Мовляв, скоріться, і нічого вам не буде. Заберуть ватажків, а решту пустять по домівках. Але більшість була переповнена такою рішучістю, у неї було стільки ненависти, що для неї смерть була краща за ганьбу і за нагаї. І тому було ухвалено оборону продовжувати.

Коли ця постанова стала відома населенню, то жінки й старі почали готуватись до останнього часу. Надівали на себе чисті сорочки, діставали й світили свічки, багато прощалися між собою як перед смертю. Але ні скарг, ні обурення проти комітету не було. Хіба не все одно? Все — одна мука!

На ранок фон - Дітрих через одного з прикажчиків економії, що прийшов до штабу і запропонував свої послуги, передав комітетові:

— Негайно всім, хто покинув хати, повернутись назад... Негайно розібрати всі засіки, що ними перегороджено вулиці і засипати рови. Негайно здати всю огнепальну і холодну зброю... Після чого з винними у закаті буде поступлено по - закону!...

Комітет на цей наказ не відповів нічого.

Опівдні другого дня фон - Дітриху стало відомо, що піхота вже за п'ять верстов од Рубіжної. Командир батальйону прибув вперед на нараду. За якусь годину плян „бою“ був складений.

Батальйону дали дві години перепочити; наступ на слободу вирішено було розпочати, як тільки почне сутеніти.

Чутка про те, що рубіжчани б'ються з військом, облетіла блискавкою всю околицю. Усюди скликались величезні сходи, де обмірковувалась ця подія. Делегати Рубіжанського комітету ставили питання про допомогу, аби сусідні села теж ішли на своїх панів. Макар поставив питання про допомогу рубіжчанам. у себе.

— Але чим же ми допоможемо? — розвів руками Сокіл. — У нас нема нічого!

— Рубіжна поступила нерозумно! — додав од себе лікар Бровко. — Це вже не революція, а бунт, Коліївщина!.. Раз у нас є конституція, селянам треба домогатись землі конституційним порядком. А виступи. подібні до рубіжчанського, тільки збільшать лютя уряду і реакцію. Самовільні захопи економій земельної справи не вирішать!.. Да, не вирішать!.. Ці виступи налякають тільки помірковані елементи і відштовхнуть їх од революції. Що ми можемо зробити, так це винести резолюцію співчуття рубіжчанам!..

— Та там же люди гинуть!.. — закричав Макар. — Може в той час, як ми тут балакаємо, там уже безвинних людей розстрілюють!..

— Нічого не поробиш!.. — розвів руками Бровко. — Оголошую засідання закритим!..

Макар вийшов з кватири Бровка сам не свій. В голові у нього крутився рій думок. В душі клекотіло, але він почував себе безсилим. Так, рубіжчани відважились на одчайдушний крок, але вони покищо одні.

— Макаре!

Макар озирнувся і побачив Андрія.

— Макаре, я йду!..

— Куди?

— Сам знаєш куди. До Рубіжної!..

Макар зупинився.

— От правильне рішення! — подумав він. — Що, як би таких, як Андрій, в кожному селі по півсотні хлопців найшлося! Тоді б іще надвоє було, хто кого переможе!

— А тебе не спіймають дорогою? — спитав Макар.

— Я в Рубіжній жив, так що знаю там кожну хату. Пройду непомітно!

Макар стояв і хитався. В душі у нього знялась страшна борня. Як бути?

— Ти лишаєшся? — сказав Андрій.

Макар засміявся ніяково.

— Так - так, він лишається. Лікар Бровко правду говорить, коли каже, що цей виступ засуджений на невдачу. — Він потер чоло і знову засміявся.

— Ти ж знаєш, у мене жінка, діти!

— Розумію. Ну, а я пішов. Прощай!

Андрій стиснув йому руку і зник у темряві. Макар лишився сам посеред вулиці і, постоявши трохи, тихими кроками пішов додому. Але, пройшовши кроків двіста, зупинився. Щось важке гнітило його душу.

— От Андрій пішов, а я ні!.. Чому ж він пішов, а я не можу?.. Боягуз?.. Нікчема?.. Андрій може, а я не можу!.. Жінка, діти!.. Але у тих теж є діти й жінки!.. А вони ж можуть!.. Проти салдатів виступили!.. Цілою слободою пішли, цілим народом!..

Вони, значить, можуть!.. А чому ж ти не можеш?..
Значить, боягуз!.. Нікчема!

— Андрію! — раптом загукав він .— Андрію?

Ніхто нічого не відповідав. Тоді Макар повернувся у вулицю, кудю пішов Андрій і швидко побіг. Так він біг, то швидко йшов, аж поки не почув впереді чийось кроків. По ході пізнав Андрія.

— Андрію! — стиха покликав Макар.

Постать зупинилась і стала ждати Макара. Коли вони порівнялись, то Андрій стиснув міцно Макарові руку і вони мовчки швидко пішли шляхом.

* * *

Фон - Дітрих розпочав наступ на Рубіжну як тільки звечоріло. Піхота, розсипавшись густими лавами, почала півколом обходити слободу в той час, як драгуни заняли всі виходи, щоб не дати нікому втекти. В слободі, як тільки помічено наступ, в усіх трьох слобідських церквах задзвонили на сполох. Зловісне подзвіння колихалось повітрям і переповнювало все тривоگو. Почулись перші постріли. З темряви на салдатів летіло каміння, груддя, кілля, їх перечипали дрючками, вони провалювались в ровах та ямах. Вулиці були перегороджені і ті загорожі доводилось розбирати. Зарєвла худоба, заскавучали й загавкали собаки, розлігся плач дітвори, почулись зойки й крики людей.

Салдати йшли неохоче. При тому ця темрява їх нервувала і їхні лави починали губити лад, а командири не могли ними як слід керувати; наступ загро-

жував розбитись на низку сутичок з безборонним населенням, а весь батальйон розсосатись у слободі. А завдання було зігнати все населення до волости. І тому один із ротних командирів, щоб освітити собі шлях, наказав:

— Пали хату!..

Через десять хвилин солом'яна стріха палала в безвітряній ночі як свічка. За нею загорілась друга, третя, четверта, спершу в одному кутку, потім у другому, далі в третьому. Селяни, коли побачили, що горить їхнє добро, почали вискакувати із своїх схованок, і кожен кидався до своєї хати, щоб рятувати. Але тут вони натикались на салдатів, що погрожуючи їм баґнетами, гнали назад. В цей час, ніби у відповідь на пожежу в селі, запалала економія. Спершу валував густий чорний дим, потім звився під самі хмари вихор вогню і освітив на кілька десятків верстов околиці.

І всі знали, що то горить Рубіжна.

Але саме жахливе настало тоді, коли драґуни фон - Дітрих увірвались до слободи. П'яні, гасаючи вулицями серед вогню, що вирував червоними вихорами, під бамкання церковних дзвонів, під крики й зойки людей, рев худоби, тріск стін і хат, що валились, драґуни скажено били, рубали, топтали всіх, хто тільки траплявся їм на шляху. Вулицю за вулицею вони об'їздили скаженим алюром, де піхота вже встигла розібрати загорожі і барикади і ганяли людей, як отарі овець, врізуючись у саму гушавину їх. А впереді на своєму золотаво - гнідому огирі його світлість, барон фон - Дітрих.

Люди тікали з жінками й маленькими дітьми просто полем до сусідніх сіл. А услід їм неслись постріли. І тоді хтонебудь з втікачів раптом зупинявся і тихо лягав на чорну панську ріллю, на ту ріллю, яку колись одняв у дідів цар і за яку тепер правнуки клали свої голови.

Здавалось, воскресли дні минулого. Здавалося повернулися часи татарських погромів, коли отак само палили міста й села, так само в темряві розносились крики й зойки людей, так само степами тікали люди, шукаючи собі десь захисту. І так само кров капала з їхніх ран на землю.

* * *

Коло салдат все більше й більше звужувалось, зганяючи людей до волости, що стояла на горбі серед слободи. Юрма, мовчазна, похмура, перехрещена загравами вогню, що не вгавав, завмерло стояла, старі й малі, чоловіки й жінки, а на ґанку весь комітет на чолі з Петром Шереметом і вчителем Вороньком. Вони були бліді, в болоті по саму шию, і не дивлячись на те, що намагались тримати себе в руках, мимоволі тремтіли. На майдан вискочив фон - Дітрих з своїми драгунами і галопом поскакав на юрму. Вона інстинктивно подалась назад і з багатьох уст вирвався крик жаху. Дехто закрив обличчя руками. Потім настало жакливе мовчання.

Фон - Дітрих під'їхав до самих перших рядів і хвилину дивився на цих мовчазних людей, що тепер були в його руках. В їхніх очах він читав жах, ненависть і рішучість.

Фон - Дітрих посміхнувся. Нарешті, він може помститись над цими упокореними людьми.

Він скочив з коня і міцно затиснувши в руці нагая, пішов на натовп, очі йому хижо блиснули, зуби вишкірилились, він люто розмахнувся і почав бити праворуч і ліворуч, не розбираючи, хто перед ним і куди він б'є.

— Дорогу, сволота! Дорогу!..

Удари сипались як град і йому давали дорогу; він навіював жах; цей здоровий випечений чоловік, покуштувавши крови, що не вважав селян за людей, готовий був рвати на шматки тих, хто стояв близько нього.

Так він пройшов до самого ґанку в супроводі ескорта драгунів і зупинився на кілька кроків од нього. Він зустрівся з поглядом Петра Шеремета і прочитав в ньому таку жагучу ненависть, що мимоволі зробив крок назад. Потім, ніби опам'ятавшись і соромлячись отієї своєї слабости, поборюючи страх перед чимсь невідомим, страшнішим, ніж то він думав, зігнувся й кинувся вперед.

— Комітет? — спитав він коротко, хижо, хрипко, ніби йому щось здушувало горло.

— Комітет!..

— На коліна, сукини сини, мать вашу!.. — і він замахнув нагаєм.

Ніхто й не ворухнувся.

Тут він знову зустрівся з поглядом Шеремета і кинувся до нього.

— На коліна, мерзотник, бунтівник, сволота, мать, мать, мать!..

— Не стану!... Стріляй!.. Стріляй, кат, кровопивця, падлюка, жандарм! Стріляй!..

Фон - Дітрих відступив два кроки назад.

— Скоро, брат, захотів!..— засміявся він.— Ні, я ще з тебе жили витягну, а тоді в землю положу. І не розстріляю, а повішу, як собаку!..

— Од собаки чую!..

— Мовчать!..— сам не свій закричав його світлість барон.— Мовчать, сукин син, барбос!... Замовчи!...

— Сам ти барбос!..

— Взяти його!..— наказав, барон, вказуючи на Шеремета.— І цього! — і він показав на Воронька.— Тримати окремо!.. Решту комітетчиків заперти в одну і з комор!.. Народ не одпускати, тримати тут під арештом до особливого розпорядження!..— і подзвонюючи острогами, він пройшов у вольость.

Там сів на стілець і гукнув:

— Ротмістр Сабуров!..

Ад'ютант виріс перед ним.

— Сідайте і пишіть наказа про призначення військово - польового суду.

Ротмістр Сабуров присів біля стола і при тремтливому світлі огарка розіклав свою похідну канцелярію. Але він зважився сказати баронові:

— Ваша світлість, здається, у нас немає уповноважень!..

— Мовчать! — закричав фон - Дітрих і затупотів ногами.— Звідкіля ви знаєте про мої уповноваження, що беретесь робити мені зауваження! Не ваша справа давати мені поради! Пишіть: — голова суду — рот-

містр Швецов, члени — командир 7-ої роти капітан Телегов і поручник 5-ої роти Петухов. Секретар суда — ви! Через годину судові розпочати засідання. Судити тих двох комітетчиків! На ранок вирок мусить бути виконано!...

Ад'ютант швидко написав і дав на підпис. Фон - Дітрих підписав, сів на коня і поїхав до попа, де була йому одведена квартира.

* * *

Суд зібрався у призначену годину. Зробивши необхідні формальності, голова наказав ввести обох підсудних. Шеремета й Воронька ввели під посиленою охороною й поставили перед столом.

Почався допит. Голова суду питає:

— Ім'я?

— Петро Іванів Шеремет.

— Чим займаєшся?

— Робітник.

— Якої партії?

— Соціал - демократ.

— Визнаєш себе винним?

— В чому?

— В тому, що підбурив селян захопити економію, збунтував слободу, стріляв у військо і не захотів виконувати законів ні цивільної, ні військової влади!..

— Так, це було! Але винним себе не визнаю, бо вважаю, що поступав правильно, боровся за народне діло і за народ, як не визнаю і вашого суду!..

— Ім'я? — звернувся голова суду до Воронька.

- Олександр Панасович Воронько.
- Професія?
- Учитель.
- Хто такий?
- Соціаліст - інтернаціоналіст.
- Визнаєш себе винним?
- Ні.
- Хто вам помагав, хто був зачинщиком бунту?
- Це не бунт. Селяни тільки хотіли здійснити своє законне право на землю!
- Я питаю, хто вам допомагав?
- Ніхто.
- Чому ти, учитель, пристав до цієї банди?
- Я боровся за справу народу!
- Значить находиш, що поступив правильно?
- Так, правильно!..

Судді нахилились один до одного і хвилину радилась.

— Вивести підсудних! — наказав голова суду.

Шеремета й Воронька вивели. Лишившись самі, офіцери запалили цигарки.

— А вчителішка, видно, сволота! — сказав поручник Петухов.

— А чи звернули ви свою увагу, панове, на цього соціаль - демократа, він так дивився на нас, ніби хотів кинутись і горло перервати! Вовчий погляд. Аж мороз поза шкірою у мене пішов, як я зустрівся з тим поглядом! — щиро признався капітан Телегов.

— Давайте кінчати, панове! — запропонував ротмістр Швецов. — Я три ночі не спав і до сточорта стомився. Очі злипаються, так спати хочу!..

— Хе - хе - хе, ротмістре! — засміявся капітан.—
А я так оце ще з молодичкою якоюсь би ще поба-
лувався! Хе - хе - хе!..

— Так як, панове! — перебив капітана голова су-
ду.— Справа ніби ясна. Ці обидва мерзотники нічого
не заслуговують, як тільки шибениці! Чи ж не так,
панове?

— Я б стояв за те, щоб піф - паф, і готово! — ска-
зав веселий капітан.

— Я з вами згодний! — кинув у його бік ротмістр.—
Але барон хотів би влаштувати для населення веселий
парад і, так би мовити, нагнати страху, щоб до деся-
того покоління пам'ятали!..

— Значить?..— спитав капітан.

— Прилюдна кара на горло! — відповів ротмістр.—
Заперечень нема? Нема. Прекрасно. Ухвала суду
одноголосна. Заждім ще трохи, поки наш секретар
заготовить вирок. Тоді всі формальності буде вико-
нано і ми будемо вільні!

Палили цигарки. Перо ротмістра Сабурова швидко
бігало по папері. Тремтливо горів згарок на столі.
Надворі догоряли хати та клуні і червоний відблиск
лягав на обличчя присутніх, од чого вони здава-
лися мідяними. Мовчали.

— А діло було гаряче! — нараз перервав мовчанку
поручник Петухов.

— Да, нічого собі!

— А як ви думаєте, панове,— запитав капітан,—
за придушення непорядків будуть нас представляти
до нагород?

— Обов'язково! — переконально відповів ротмістр Швецов.— Крім того, од графа нагорода буде сама собою!

— Ви думаєте?

— Я певен. А що ж ви думаєте, я даром оце тут тріпався! Будьте покійні, наш барон таку реляцію напише, що всі будуть задоволені...

— Дай бог! Дай бог! — швидко говорив капітан і потер руки.— Барон, здається, чудесна людина!..

— Прекрасна людина і чудовий начальник!..

— Вирок готовий! — сказав ротмістр Сабуров.

Голова суду швидко пробіг його очима. Там стояло:

По указу его императорского величества и на основании временных правил о мерах чрезвычайной охраны и спокойствия в стране, а также на основании (таких-то и таких-то) статей о военно-полевом судопроизводстве, заслушав сего 10-го ноября 1905 года дело о подсудимых Петре Иванове Шеремете (рабочий) и Александре Афанасьеве Воронько (учитель) по обвинению в подстрекательстве к бунту, грабежам и сопротивлению военным и гражданским властям, что виразилось в том, что

постановили подвергнуть обоим публичной казни через повешение.

Приговор вступает в силу немедленно после его утверждения.

Голова суду твердою рукою підписав вирока і подав членам суду із словами:

— Прошу, панове!...

Підписаного вирока ад'ютант забрав і побіг до фон - Дітриха.

— Готово?

— Так точно, готово!

— Чудесно!..— і він, не присідаючи, затвердив вирока.

Повертаючи його назад, він говорив:

— Розпорядіться, ротмістре, щоб на ранок все було готове для кари. Народ весь зігнати!.. Хай дивляться, сукини сини!.. Да, ще одне!.. Скажіть там, щоб наготовили побільше різок!.. Після вистави ми їм улаштуємо ще гарну лазню!..

— Все?

— Все.

— Надобраніч, ваша світлість!

— Надобраніч, ротмістре!

Барон позіхнув і покликав ординарця, щоб той допоміг йому роздягтись. Через хвилину він спав, як убитий.

* * *

Макар і Андрій швидко йшли дорогою, не розмовляючи між собою. Коли вони були вже недалеко од Рубіжної, раптом все поле освітілось од пожежі. Стало видно, як у день.

— Дивись! — сказав Макар.

Вони прилягли на край дороги і дивились, як чорним дим стовпами здіймався догори, а в ньому звивались червоні язики полум'я.

— Палять?

— Атож!

Вони бачили на фоні огню, як метушилились чорні постаті людей, ставали задки коні, до них доносились

притишені крики, поодинокі постріли, вигуки на гвалт, бамкання дзвонів, ревище пожежі. Потім поле зарясніло втікачами; бігли чоловіки, жінки, діти, простоволосі, босі, нічого не бачачи перед собою.

Над головами Макара й Андрія пролетіло з жалісним співом кілька куль.

— Пізно!..

— І нема ні звідки допомоги!..

Обидва мовчали й дивились на море вогню, що розстигалось перед ними і заливало всю слободу. Здавалось — горіла сама земля і само небо.

На них наскочив якийсь чоловік і, побачивши невідомих людей, кинувся у бік.

— Стій, стій! — крикнув до нього Макар. — Не бійся, це свої!

Чоловік зупинився, а в очах, що з них текли сльози, застиг жах. Сорочка у нього на плечах була розсічена нагаєм і видно було синю смугу через уся спину.

— Тікайте, тікайте! — зашепотів він, озираючись навколо. — Вони зараз будуть тут!

— Хто?

— Салдати!.. Ой, що робиться!.. Всіх б'ють, вбивають, топчуть!.. Страшний суд настав!..

І з цими словами він покинув їх і побіг далі полем.

Макар і Андрій постояли ще трохи і ввібравши голови в плечі, повернулись і тихо пішли назад.

* * *

На ранок весь величезний майдан захряс од народу, що його зігнали з усієї слободи. Висока шибениця

стояла проти волости, на яку дивились тисячі очей. Багато плакало беззвучними сльозами.

О десятій годині на ганку показався фон - Дітрих і махнув рукою. Тоді з волости вивели весь комітет і поставили його перед шибеницею. Після вивели Шеремета й Воронька під посиленою охороною. Вони були бліді, але спокійні. Фон - Дітрих сказав коротку промову і, вказуючи на шибеницю, сказав:

— Так буде кожному, хто тільки посміє ще бунтуватись!..

Обох засуджених підвели до стовпів. Піп підійшов до них з хрестом, але вони його не прийняли. Сходячи на ослін, Шеремет гукнув:

— Прощайте, браття!.. Прощайте, товариші!.. Вмираємо за діло народу!.. Хай живе революція!..

Йому не дали кінчити. Драгун вибив з - під його ніг ослін і його тіло закрутилось на шворці і заплигало, то збираючись у клубок, то знову вирівнюючись.

— Далі!..

Воронько твердо став під петлею. Він повернув голову і хотів щось сказати, але ослін далеко одскочив, петля здушила шию і він почав довго й дрібно крутитись.

Народ мовчав, скований жахом.

* * *

Чутка про страшну й криваву розправу в Рубіжній потрясла всіх. У Воронівці з приводу цього зібрався величезний сход, на якому доповідав Макар, про те, як карний загін, під командою барона фон - Дітриха,

за те, що селяни посміли захопити панську землю, покарав їх, не пощадивши ні старого, ні малого...

— Смерть тиранам!.. Смерть катам!..— кричав Макар.

В цей момент весь сход завмер. Повною ристю до волости наближались драгуни на чолі з фон - Дітрихом. Підскочивши до помосту, що правив за трибуну, він, вказуючи на Макара, кинув кільком вершникам:

— Стягти його! І всипати з опалу двадцять п'ять!.. А далі подумаємо, що з ним робити!..

* * *

Переможцем повертався фон - Дітрих до міста після тритижневої карної експедиції по селах. За цей час ним було повішено й розстріляно немало людей, спалено кілька сіл і вибито різками більше як тисячу селян.

Але сумління його не мучило. Він прекрасно виконав покладене на нього завдання. Тепер, де він побував, не скоро забажають бунтувати. І він посміхався сам до себе, передбачаючи, яку нагороду за це йому дадуть. Йому ввижались уже генеральські еполети.

На вокзалі, висівши з вагона, він спроквола пішов пероном, тихо подзвонюючи острогами. Раптом із - за виступу стіни вийшла молода дівчина; блакитні очі їй палали, а руки були засунуті у муфту. Вона швидко пішла йому назустріч.

В тому погляді його світлість, барон фон - Дітрих прочитав свій смертний вирок. Його охопив жалюгідний страх. Все тіло вкрилось холодним потом. І хоробрий барон швидко повернувся і кинувся незграбно тікати. Услід почувлись два не дуже грімких постріли.

Барон фон - Дітрих поточився і упав на асфальт...

Х. УРЯДНИК ХРЯПАЛО І ПРИСТАВ ЗАРУБАЙЛО

Доба Столипіна у нас в слободі була представлена двома достойними представниками цього режиму, а саме — врядником Хряпалом і приставом Зарубайлом.

Надто трудно передати всі „славні діла“ цих двох осіб, бо багато з їхньої діяльності вкрито таємницею, а свідки, що могли пролити світло на деякі події, давно померли. Першим з'явився у слободі Хряпало. Було це тоді, коли Вахромей тільки но розпочинав свою діяльність, років за два - три перед японською війною. Призначення його на таку важливу посаду пройшло для слободи зовсім непомітно. Більше того, новий врядник на багатьох зробив вражіння людини добродушної і далекої від двоїстоти. Перші часи Хряпало повадився так, що деякі легковіри готові були проголосити його білою вороною серед усіх поліцайських чинів цілого повіту, бо, здавалося, новий врядник не мав жодної з притаманних цій породі людей вад. Попередник Хряпала — Гнідий — залишив у слободі дуже важкі спогади. Хряпало спершу тримав себе скромно і не намагався колоти людям очі. Єдиною людиною, що геніяльно передбачив майбутнє, був тільки Вахромей, що впізнав у новому врядникові

ті властивості, що згодом принесли йому такий широкий розголос і стали кінець - кінцем за причину його невчасної смерті.

Хряпало був з унтер-офіцерів. Отже, треба вважати, що він пройшов прекрасну школу держиморд, хоч і робив на перший погляд вражіння наївного. Щодо зовнішнього його портрету, то його не так важко змалювати. Уявіть собі людину, у якої на короткому й опецькуватому тулубі посаджено велику й круглу, як кавун голову; обличчя плескате, маленькі поросячі вуха стирчать вбік, широкий курносий ніс. Волосся їжаком, руки великі, незграбні, а ноги — товсті обрубки, що неповоротно ступають по землі. Широкі сині шаровари, чорний мундир з червоним шнуром та великий картуз доповнювали цей портрет. Приїхав він до нас поганенькою таратайкою, що її везла миршава шкапа. Таратайка зупинилась біля будинку, що був призначений для в'язника, і кілька день ніхто з нових мешканців не показував і ока на вулицю. Побачили Хряпала селяни тільки в неділю, коли він пройшов базаром; але він нікого не зачепив, а п'яних по - батьківському вмовляв іти додому. Свої обов'язки він виконував ретельно, проте не суворо, і коли його хто починав дуже прохати, то він того випускав невідимим. Щодо перекупок, то вони одразу проголосили, що новий в'язник чудова людина, а жінка його не гербує навіть малими дарами (треба сказати, що по звичаю, здавна заведеному, жінці всякого нового начальства треба було приносити дарунки).

Перший, до кого завітав Хряпало і з ким, здається, він мав щирю приязнь, був Вахромей Квасоля, що

з ним він недовзі навіть покумався. Проте, події 1905 року примусили Хряпала стати в тіні, бо то були не такі часи, щоб вискакувати наперед. Це ще більше скріпило становище Хряпала, бо хоч про нього й говорили, що він бере хабарі, але бере „по - божеському“. Поворот стався тоді, коли до нас на станового було призначено корнета гвардії у відставці Зарубайла.

Зарубайло був, кажуть, сином якогось розбагатілого глитая з Таврії. Служив він один час у самому Петербурзі, де його було два рази спіймано на гарячому вчинкові: один раз в будуарі якоїсь дами чоловік одшмагав його нагаєм; другий раз його спіймали на шахрайстві за картярським столом; тоді компанія спустила його сходами на вулицю. Після цього Зарубайло поїхав служити до Польщі, в поліцію. Але там він теж скоро показав себе. Йому вподобалась дочка одного бідного шляхтича і він, не довго думавши, однієї ночі зробив наскок на хутір і силоміць забрав до себе панночку, а через два дні відіслав її назад до батька з образливим листом. Скандал вийшов страшенний. Царський уряд, як йому не був дорогий престиж місцевої влади, примушений був поступитись і перевів Зарубайла на Кавказ, на турецький кордон. Тут він скоро визначився новим вчинком. Познайомившись з молоденькою дочкою якогось вірменського купця, він умовив втекти її з ним, захопивши одночасно кілька тисяч батьківських грошей. Безтямно закохана в Зарубайла, дівчина зробила все, що він від неї вимагав. Батько не залишив цього так і зняв скандал на всю Росію. Зарубайло примушений був кинути службу

і, „опинившись“ в штатських, за кілька місяців процвindrив усі гроші, почав бити жінку, і та, не перенісши знущань, років через два померла. Після того Зарубайло на кілька років зовсім зник з овіду і тільки після першої революції виринув у нас в ролі станового. Тепер його супроводила якась Настя Касперовна. Очевидно, Зарубайло якось прислужився урядові, коли йому доручили охорону „основ“ та „морально-сти“ серед „вверенного“ йому населення слободи Воронівки.

Треба сказати, що свій приставський мундир Зарубайло носив гідно, його військова виправка робила той мундир, щонайменше, рівним полковницькому.

У Зарубайла була широка натура. Він і Настя Касперовна, що саме була в розквіті своєї молодості, звикли до веселого й безтурботного життя,— отже сам Зарубайло дивився на свою посаду скоріше як на своєрідне „кормленіє“ з боку „вдячного“ населення, що його він мав охороняти від крамольних ідей, ніж як на державну службу.

Зустріч Зарубайла і Хряпала була, до певної міри, драматична. Коли Хряпало вперше прийшов з рапортом до нового начальства, то першими словами станового було:

— Хабарі береш?..

Хряпало на момент отетерів від цього запитання, бо він не звик, щоб про такий „делікатний“ предмет так одверто говорили. Потім зрозумівши, що Зарубайло читає в його душі, як у відкритій книзі, одверто відповів:

— Так точно, ваше високородіє, беру!

Зарубайло посміхнувся у свої чорні вуса, і, ніби рубаючи шаблею своїх ворогів, почав говорити:

— От що запам'ятай собі!.. Дві третини мені, одна тобі. Харч доставляти мені — твоя забота. Ні я, ні Настя Касперовна жодної копійки на це тобі не дамо. Зарубай це собі на твоєму кирпатому носі і... кругом марш!..

Хряпало стукнув закаблуками і, забувши навіть надіти кашкета на голову, весь мокрий вийшов на подвір'я. Там витер обшлагом піт, що рясно вкрив його чоло, і, постоявши хвилину, задумано пішов додому. Його вигляд настільки був розгублений та стурбований, що жінка подумала, чи не трапилось якогось нещастя. Ось чому вона злякано запитала:

— Ти сам на себе не похожий!.. Що трапилось?.. Як він тебе прийняв?..

Хряпало не сів, а скорше впав на стілець і хрипко відповів:

— Ми пропали!.. Цей звір нас з'їсть!..

Але Хряпалова половина, хоч і була тендітніша за нього, все ж не впала в розпач.

— Та ти розкажи толком, що там таке сталося і чому він нас може з'їсти?

Хряпало переповів їй розмову з новим приставом і зажурено похилив голову. Та в його жінки прокинулась подруга свого чоловіка і мати своїх дітей і їй зовсім не хотілося без бою залишати таке гарне пасовисько, як слобода, і тому вона наказала чоловікові:

— Поклич зараз же до себе Звезділіна та Хапайла. Вони все знають!..

Хряпало зараз же пристав на це і негайно ж післав за цими своїми, скорше друзями, ніж підлеглими. За півгодини обидва були в урядниковій квартирі. Хряпало, відсапуючись, поставив перед обома на обговорення умови Зарубайла.

— Ми, слава богу,—казав він,—уже двох приставів пережили то, може, здихаємось і третього! Але зараз ми повинні виконувати цього наказу, хоч кров з носа! А як ні, то він нас вижене за двадцять чотири години!.. Я думаю, що вам це теж не дуже до вподоби?..

Обидва незадоволено засопіли. Потім почухали потилиці.

— Важенько буде,—сказав Хапайло,—але дещо можна буде зробити.

І всі троє сіли за стіл, щоб докладно обговорити справу „кормленія“ свого начальника.

* * *

Неділя. Величезний майдан коло церкви захряс од народу,—своїми базарами Воронівка славна була на всю околицю. Сотні возів стояли, тисячі людей вештались сюди й туди. Всі тридцять п'ять крамниць і крамничок відчинили двері настяж і жваво торгували: шевці, ковалі, лимарі, бондарі, теслі, богомази, ганчарі, кравці, чинбарі, виставили свої вироби. В другому кінці жінки розсілись у кілька рядів, а перед ними стояло молоко, яйця, масло, кури, качки, городини всяка. Все це розпродувалось слобожанам, що, будучи народом промисловим та ремісничим, закупували мало це на цілий тиждень собі харчів у ці не-

дільні базари. Золотий пил стояв хмарою над майданом. Повітря було наповнене гомоном, іржанням коней, цьвоханням батогів, кувіканням поросят, муканням, меканням, ревінням великої й малої худоби, що її вивели на торг. Старці гугняво співали псалму:

Мимо рая прохожу,
Горько плачу і тужу!
Ой, горе, горе мне
Превеликое...

Поруч перекупка, купуючи у молодички пару курей, страшенно божилася. В шевському ряду пахло смолою, дьогтем, шкірою, чути було ляскання долонь, продавці й покупці завзято сперечались за кожного гривеника. В ковальському ряду стояв тихий дзвін заліза, тут продавали пробої, клямки, засуви, колодки, сокири, залізні пута, рогачі, кочерги, чаплії, підіски, лопати, леміші, ножі і інше хатне та господарське начиння. Далі розіклали свій крам ганчарі. Ринки прості й полив'яні, миски різних кольорів, горщики великі й малі, кашники й горнята, глечики, що рівними лавами вишикувались на чистому ніби тік, містові, свищики, розвага для дітей — московки, півники, баранчики, коники, качки тощо, — все це біліло на сонці, грало червоною й зеленою фарбами і вбирало очі кожної дбайливої господині.

Ви повертали назад і йшли в подвійному ряду яток, де кравці розіклали свій крам — кохти, спідниці, свитки, хустки всілякі, а з жердочок звисали стрічки різнокольорові, разки намиста, хрестики, іконки, — вся ця дешева „галянтерія“, що мала задовольнити

народній смак до краси, всі ті брязкальця, що без них жодна молодиця чи дівчина не могли обійтись.

Базар шумів і колихався. Серед чорного моря кашкетів, чумарок та піджаків розкішними квітниками розцвіли гурти дівчат, що стояли великими купами, вулиця за вулицею, куток за кутком — піщанські, морозівські, кутянські, загорянські, криничанські, бугаївські. Яснокольорові хустки вбирали око; розкішно вишиті рукава сорочок грали червоною заплоччю; плисові герсетки стягали дівочий стан, рівний як тополя. На ногах черевики, більше місцевого виробу, але на деяких були й фабричні - прунелеві, на гудзиках, що викликало у решти нестримані заздросці. Дівчата тримались по дві, по три за руки, озирались навкруги, бо недалеко стояли парубки і між обома гуртами весь час ішла жвава розмова на миґах; звичай забороняв парубкові підходити до дівчини на людях, та ще на базарі, та ще тоді, коли до церкви не починали дзвонити

Люди все прибували. Через греблю тяглись безконечною валкою вози. На містку стояв безперервний гуркіт від коліс. Вони раптом поринали в глибокий пісок, щоб за кілька хвилин стати десь у бічній вулиці коло плоту. Коням кидали під ноги в'язку трави, жінки забирали кошики й вузли і йшли на торг, а чоловіки лишались біля возів, і спершись на полудрабки, починали між собою поважну розмову. Базар весь рухався. Люди ходили поміж возами, ті купували, інші просто вештались без діла. Повітря ставало зовсім жовте від пилу. З річки зрідка повівало вологою. Дрімали зелені левади. Видно було всю

зелену від садів Загорянку, що серед широкої зеленої панорами біліла цятками своїх хаток. На горі, де починались лани хліба, що починав колоситись, видно було постаті людей,— останні, що поспішали на базар. Далі показався поїзд; паротяг лишав за собою довгі пасми диму, а сам поїзд здавався нерухомим. Сонце все вище підбивалось на чистому блакитному склепінні неба. Ставало душно.

Вдарив перший дзвін до служби. Його глибокий звук сколихнув повітря і плавко понісся над слободою, над левадами, над всією долиною річки Вороники, щоб тихо віддатись коло Січі і замовкнути у верхів'ях лісу, що вкривав береги річки і всю гору. В цей момент з - за рогу вийшов Хряпало в супроводі Звезділіна та Хапайла. Лікар Бровко, коли бачив з вікна лікарні ці своєрідні виходи, то з сарказмом цитував вірш:

Пчела із кельї трудової
Летит за данью восковой...

Хряпало посувався повільно і своїми пороссячими очима пронизував все і вся. Йому поштиво давали дорогу. Перед ним ламали шапки. Його супроводив тихий шепіт. З уст в уста по всьому базару передавалось:

— Хряпало йде!.. Хряпало йде!..

Ці слова робили магічний вплив. Як тільки вони досягли вух крамарів, ремісників, селян, перекупок, молодиць,— все це починало рухатись і всі чомусь починали ховати все краще з своїх товарів якнайдалше.

Тимчасом Хряпало йшов як паша. Свій обхід він починав з жіночого ряду. Спершу він у двох молодиць забрав яйця, далі в одній горщик вершкової сметани, ще далі — грудку масла, ковбасу, великий шматок сала. Все це складалось у великий кошик, що його тримав у руках Хапайло. Ніхто не наважувався ні протестувати, ні сперечатись. Коли кошик був повний, тоді Хряпало переходив до бакалійних крамниць, тут уже була черга приймати Звезділіну. Риж, олія, мука, взвар, цукерки, чай, цукор в пуделках і без них переходили до Звезділіна і, очевидно, були зарані наготовлені. Не проходило й півгодини, як Звезділін був навантажений так, що аж кречав під тягарем „дани“. Тоді Хряпало махав обом стражникам рукою, і вони разом із своєю з добиццю рушали до в'язничої квартири. Як тільки Хряпалові „фуражіри“ одбували на домівку, базар заспокоювався, з - під поли та зі схованок показувалось все, що було приховане, і базар набирив свого звичайного вигляду.

Це була система, і, треба сказати, система чудова. Хряпало всіх обклав своєю даниною. Але до багатих крамарів він не заходив. З ними у нього були складені ніби угоди, в яких точно було визначено скільки й чого кожен з них мав постачати. Цей „бакшиш“ всі вони акуратно виплачували, особливо після того, як спроба протестувати довела декого до небажаних наслідків. Та ми повинні бути справедливими і сказати тут, що Хряпало був лише виконавцем, а за диригента був сам Зарубайло. Він пройшов таку прекрасну школу шахрайства й обходу законів, що піймати його було майже неможливо. Зарубайло подавав ідеї, розро-

бляв ті ідеї, а проводив у життя Хряпало. Зарубайла ніхто не бачив і ніхто не міг би наочно довести, що він дві долі з того, що збирає Хряпало, бере собі. Всі гіркі овочі прокльонів, лайки, погроз він віддав своєму помічникові, собі ж залишив тільки солодощі та турботу — все те з'їдати, що ті троє йому постачали.

Це він навчив Хряпала, як можна використати закон про години торгівлі. Тим крамарям, що жили з ним у дружбі, він дозволяв на годину або дві раніше відкривати крамницю і довше торгувати, а це мало величезне значення: кінець - кінцем усі купили це право і всі торгували однаково. Подруге, можна було брати патента нижчого розряду проти дійсної торгівлі або зовсім не брати, але за це треба було заплатити Хряпалові. Потрете, можна було спускати негодящий крам, шахраїти, обдурювати, обважувати і т. ін. і т. п., — і ніхто не наслідкував протестувати, бо.. всі знали добре „стан“ і буцигарню. Отже, кінець - кінцем, всі перестали на це зважати і взяли до виконання неписані, але всесильні закони Зарубайла — Хряпала. Ми вже тут не говоримо про безправні арешти селян, про цілу систему поборів, про знущання тощо. Комірка завжди була набита, а багаті селян ходили з синьцями під очима, — знаки суду й розправи поліції.

Зібравши данину і відправивши обох своїх помічників додому, навівши порядок і склавши кілька протоколів, що мали дати чималу суму, Хряпало спокійно йшов до церкви, де чекав на Зарубайла. Як тільки починали дзвонити в „усі дзвони“, Зарубайло під руку з своєю „дружиною“ з'являвся в ограді.

Хряпало підскакував до нього і рапортував, що „все обстоїть благополучно“.

Зарубайло, вислухавши рапорта, сказав:

— Слухай, учора в мене був монопольщик і скаржився, що в слободі мало п'ють горілки?

— Не могу знать!

— А п'яних багато на базарі?

— Зовсім непомітно!

— От ти й дурень! Монополька коли одкривається?

О дванадцятій?

— Так точно, о дванадцятій!

— Ну, а до того де вони будуть пити?

— А у Вахромея!

— Дурниці. До Вахромея мужик не піде, та ще й літом. Треба, щоб горілка продавалась тут же під самим носом у мужика. Зрозумів?

— Так точно, зрозумів!

— Ото ж, щоб п'яних мені було побільше надалі!

І Зарубайло велично проходив до церкви, де й простоював всю службу перед царськими вратами коло правого кліроса.

* * *

Хряпало падав просто ниць перед „геніяльністю“ свого патрона. Взяти хоч би оце — „побільше п'яних“. Відтоді, як Зарубайло подав цю думку, вона стала для обох золотим джерелом. Казна була зацікавлена в тому, щоб горілки продавалось якнайбільше; монопольщик у цьому теж був зацікавлений, бо це давало йому певний відсоток, а, крім того, його могли перевести у вищий розряд, а це давало підвищення платні.

А втім був закон, що святами монопольки не можна було відчиняти раніше дванадцятої години і то саме тоді, коли на базарі було повно народу! Зарубайло розв'язав це питання знаменито. Він подав думку: організуй таємний продаж горілки. Цим досяглось: держава більше продавала горілки; монопольщик був задоволений і відповідно висловлював свою „вдячність“ Зарубайлові; шинкарки, що всі були на учоті у Хряпала, регулярно платили йому „бакшиш“; на п'яних складались протоколи і вони, щоб спекатись штрафів, судів та висидки у холодній, платили поліції за знищення цих протоколів. Отже, один цей горілчаний прибуток давав їм не одну сотню карбованців.

Взагалі доба Хряпала-Зарубайла була добою корупції і розкладу всієї слобідської влади. Злодії, конокради, всілякі темні особи почували себе „як у бога за дверима“; і ще ніколи для них не було так гарно жити, як у ті часи. Вахромей, що з ним Хряпало був у дружніх стосунках, перепродував крадене на всі боки. Але, як уже сказано, Зарубайло подавав тільки ідеї. Сам він не тільки не робив нічого, але навіть не бив нікого: коли що траплялось, то він одправляв до Хряпала, а той уже сам робив суд і розправу.

Одному дядькові Зарубайло сказав:

— Ти думаєш, що я свою дворянську руку буду марати об твою мужицьку морду. На те у мене є інші!..

Він був своєю людиною серед слобідської інтелігенції, серед попівства, серед крамарів та околиць п'яних панків, і ні в кого язик не повертався щось йому сказати, і ніхто не насмівлювався не подати йому руки,

хоч усі добре знали, що Зарубайло шахрай, нечесна людина, за яким давно Сибір плаче.

Тільки зрідка лікар Бровко з нього благодушно посміхався, але Зарубайло на те відповідав:

— Кожному хочеться жити як можна краще. Я теж хочу!..

Ця ідилія тривала щось років зо два. В цей час ніщо, не каламутило спокій слобожанського життя. Запанувала важка реакція, на все було накинута петлю, що душила цілу країну, і, здавалось, що не було ні громів війни, ні великих сполохів першої революції. Нарід ніби спокійно ніс далі своє ярмо і Хряпало з Зарубайлом могли собі спокійно жиріти на хабарях, розважатись і плодити дітей. Світ, хитнувшись в 1905 році, здавалось знову став на своє місце і ніщо вже його не могло похитнути чи зрушити. „Мир і благоденствие“ були розлиті навкруги і рапорти обох воронівських можновладців дихали спокоєм і самовпевненістю. Дядьків саджали до холодної, їх били по обличчю, але ніхто не намагався протестувати.

А тимчасом в народніх товщах ішла кротова робота. Тисячі людей підточували, здавалось, такий міцний будинок царської імперії. Він був уже весь з'ідений, розкладався, він починав затруювати повітря. Тих, що так чи інакше були замішані в подіях 1905 року, давно вже не було в слободі. Інші, як от лікар Бровко, тепер каялись і їх терпіли, хоч іноді й нагадували їм дещо, мовляв, кому - кому, а вам треба сидіти смирно, а як ні, то „ф'ють!“ — слівце, що його магічний вплив одразу охолоджував усіх страхопудів. 1

На сцену почало виходити нове покоління, що не могло й не хотіло жити по - старовині, що задихувалось у цій задусі. Рух ішов двома напрямками. Одні приймали пролетарську ідеологію і зв'язували свою боротьбу з царатом з боротьбою пролетаріату; ці жили в глибокому запіллі. Інші, сприймаючи народницькі ідеї, закрашували їх в український національний колір.

Саме на цей період припадає зародження у нас у слободі українського національного руху, носіями якого були молоді кадри нової інтелігенції, що починала виходити з села. Треба сказати, що виділяла ту інтелігенцію багата слобідська верхівка. Зовні цей рух виявлявся в тому, що на хлопцях з'явились вишивані українські сорочки, українські краватки, передплачували українські видання; в середині — культ Шевченка і плекання любови до „неньки України“. Це був, як на ті часи, скорше романтичний порив, ніж певна ідеологія. Остання була безформна, розпливчата, основним її змістом і богом був „народ“, „Україна“, „рідне слово“. Тоді вперше в слободі прозвучало слово „Україна“ й „українці“, і то як певна політична програма. Обивателі з багатих, діти яких захоплювались цими, мовляв, дурницями, зустріли цей рух насмішкувато. Але не так дивився на це Хряпало. Він пильно стежив за „мазепинським рухом“ і подавав докладні відомості про те, як він шириться і пускає коріння.

Треба сказати, що ця молодь була відірвана від мас і покищо не мала ніякого впливу. Вона замкнулася сама в собі, дискутувала, писала вірші та оповідання

„про себе“ і не намагалась перенести свої ідеї в той народ, ім'ям якого кожен з них тисячу разів на день клявся. Отже, поки ходило тільки про це, поки ходило тільки про вишивані сорочки, Шевченка, українські книжки та пісні, Хряпало міг бути спокійним, — державним підвалинам ніщо не загрожувало. Але згодом пішло серед молоді розшарування. Одні так і не пішли далі романтичної козакоманії, але другі подумались, що потрібне живе діло. Звичайно, за живе діло вони мали пропаганду соціалізму і революції. Знову ж таки доводиться застерегти, що з погляду сьогодення, це було не що інше, як один з відтінків дрібнобуржасного соціалістичного руху, але як на ті часи, ця молодь була досить радикальна. Більше того, ми мусимо тут зазначити, що дехто з цих молодих людей починав намацувати і зовсім правильний шлях. Головно суперечки точились про те, чи лишатись „чистими“ націоналістами і передусім поставити національне визволення України, чи, навпаки, в основу покласти пропаганду соціалізму й революції, а національне питання хай буде тільки складовою, але не основною частиною цієї роботи. Соціалісти одержали верх і скоро їх збилась досить міцна група. Хряпало й Зарубайло цей момент проґавили; схопились вони лише тоді, коли на ярмарку невідомо як з'явились проклямації. Для обох це була велика і неприємна несподіванка, а, крім того, це свідчило, що час мирної ідилії минав. Проте, обидва чомусь не поспішали з викриттям і обмежились лише тим, що почали стежити за декількома молодими хлопцями. Коли ті виїздили до шкіл, то вони повідомили „відповідні“

органи, і на вакації другого літа Зарубайло мав у своїх руках певні матеріали.

Штаб - квартира молоді була в загорянській школі. Там вони збирались, там ішли палкі дискусії, там же було засновано нелегальний гурток, до якого втягли і селян. Очевидно, Зарубайлові пощастило влити в гурток свого агента, але хто він був, так і невідомо аж до сьогоднішнього дня,— поліція вміла ховати кінці у воду. Доводиться лише сказати, що однієї темної ночі, в червні місяці, коли весь гурток був у школі, несподівано заскочила поліція на чолі з двома жандарями і всіх забрала. Гуртківців негайно ж відправили до губернського міста, де після багатомісячного слідства половину випустили, а другу половину засудили до в'язниці і до заслання в „места не столь отдаленные“.

* * *

Розправившись так з „крамолою“, Зарубайло і Хряпало трохи заспокоїлись. Але тут події пішли так, що закінчились кривавою драмою. Вище ми згадували вже, що Хряпало мав через Вахромея Квасолю стосунки із злодіями. Якраз того літа, коли Хряпало і Зарубайло ліквідували „крамолу“, злодії зовсім знахабніли. Не було дня, щоб не обібрали десь комори, не покрали коней, не пограбували на дорозі. Далі почались підпали. Люди не спали цілими ночами, виставляли сторожу на цілу ніч. Населення почало ремствувати, спершу пошепки, а потім і голосно почали говорити, що поліція працює в долю зі злодіями.

Був тоді і у нас у слободі такий собі Дмитро Книш, що кілька разів за крадіжки сидів у в'язниці. І от,

відбувши чергову кару, він приїхав до Воронівки. Всі догадувались, що Дмитро, член злочинської зграї, але не піймавши на гарячому вчинкові, не кажи, що злочин. Отже, Книш вільно собі гуляв і на заяви селян поліція дивилась крізь пальці. Так ішов час аж до осені.

І треба було так трапитись, що одного вечора Дмитро добре випивши у Вахромєя, о десятій годині вечора, співаючи, пройшов вулицею до себе додому. А через три години заможний загорянський дядько, у якого були вдома гроші, почув, як хтось висаджує у нього двері до хати. Не встиг він закричати на гвалт і покликати допомогу, як двері зіскочили з петель і до хати ввалився Дмитро з двома невідомими. Дмитро був п'яний. Чоловік не був страхопудом і гукнув — Це ти, Дмитро? Чого тобі треба?

Дмитрови спільники злякались, що їх пізнають і кинулись тікати. А Книш, замість того, щоб і собі бігти за ними, кинувся на хазяїна і зробив йому кілька ран ножем. Коли той, обливаючись кров'ю, упав додолу, Дмитро вискочив і собі на вулицю. Та було запізно. Вулиця вже прокинулася і була на ногах. Не встиг Дмитро виткнутись з дверей, як його помітили і почалась за ним скажена гонитва.

Дмитро мав бистрі ноги і йому пощастило садками добігти до лісу і там заховатись; загорянці повернулись ні з чим. Дмитро ж лісом пішов до Ковалєвого хутора, де у нього була знайома молодиця Грунька Басова, що часто його приймала. Він добре випив у неї, і, почувавши себе безпечно, заснув. Тимчасом чутка про події минулої ночі облетіла всю околицю.

Невідомо як, тільки на ранок ковалівці, взявши, що Дмитро спить п'яний у Груньки, прийшли до її хати цілою юрмою і захопили його сонного. Вони скрутили йому назад руки, прив'язали до саней і повезли до слободи. Розповідають, що Дмитро прохав їх:

— Не везіть мене до Хряпала, бо він мене вб'є, а везіть мене до слідчого. Там я все розкажу!..

Проте, не встигли сани з Дмитром в'їхати у слободу, як їх оточив великий натовп, що просто рвався до саней і кричав:

— Убити його!.. В річку його!..

На Дмитра плювали, кидали грудням, били дрючками, а він лише мукав. Люди підходили до саней все ближче й ближче, і, певне, убили б його, коли б не побачили саней, що наближались до них. У санях сидів Вахромей, Хряпало і Звезділін. Вахромей вискочив перший і бігом побіг до натовпу, що оточив Дмитра.

— Де той злодій?.. Де той убивця?..— кричав він.

— Не пускайте його! Не пускайте його!..— закричав і собі Дмитро.— Він уб'є мене!..

У одного з селян була з собою мисливська рушниця. Вахромей силоміць вихопив її у нього і не встигли люди зрозуміти, в чім річ, і отямитись від здивовання, як пролунав постріл. Дмитра високо підкинуло на санях і він захарчав. Коли підбігли Хряпало і Звезділін, Дмитро був уже мертвий.

Люди говорили, що це убивство було зроблено навмисне, бо Дмитро багато знав таємниць Хряпала та Вахромея і вони боялися, що він їх викаже. Ось чому було постановлено спекатись цього небезпечного свідка за всяку, ціну. Вахромея взяли зараз же на

поруки, суд над ним довго відтягали, а потім і зовсім припинили слідство.

Минуло після того може з півроку. Було знову літо, знову була неділя, знову Хряпало, як і колись обходив базар і збирав свій „бакшиш“.

Він ще дужче погрубшав, щоки мало не репались від жиру і він з натугою переставляв свої товсті ноги.

Цієї неділі він увечері довго сидів у свого кума Вахромея. Світив повний місяць ніч була прекрасна, всюди стояла тиша. Обидва були дуже п'яні. Нарешті Хряпало підвівся, щоб іти додому. Вахромей сказав:

— Та куди ти в таку пору підеш?.. Ночуй у мене!..

— Ні, ні, ні, не можу!.. Я йду додому!..

Він вийшов із двору і пішов серединою вулиці. Ніде нікого. Тиша така, що повітря здавалось кришталеvim. Було вже за північ. Проспівали перші півні.

Хряпало порівнявся з вузькою вуличкою, що вела до Кислого озера. Відтіля пролунав сухий постріл.

Хряпало хитнувся, гикнув на всю вулицю і тихо ліг на пісок.

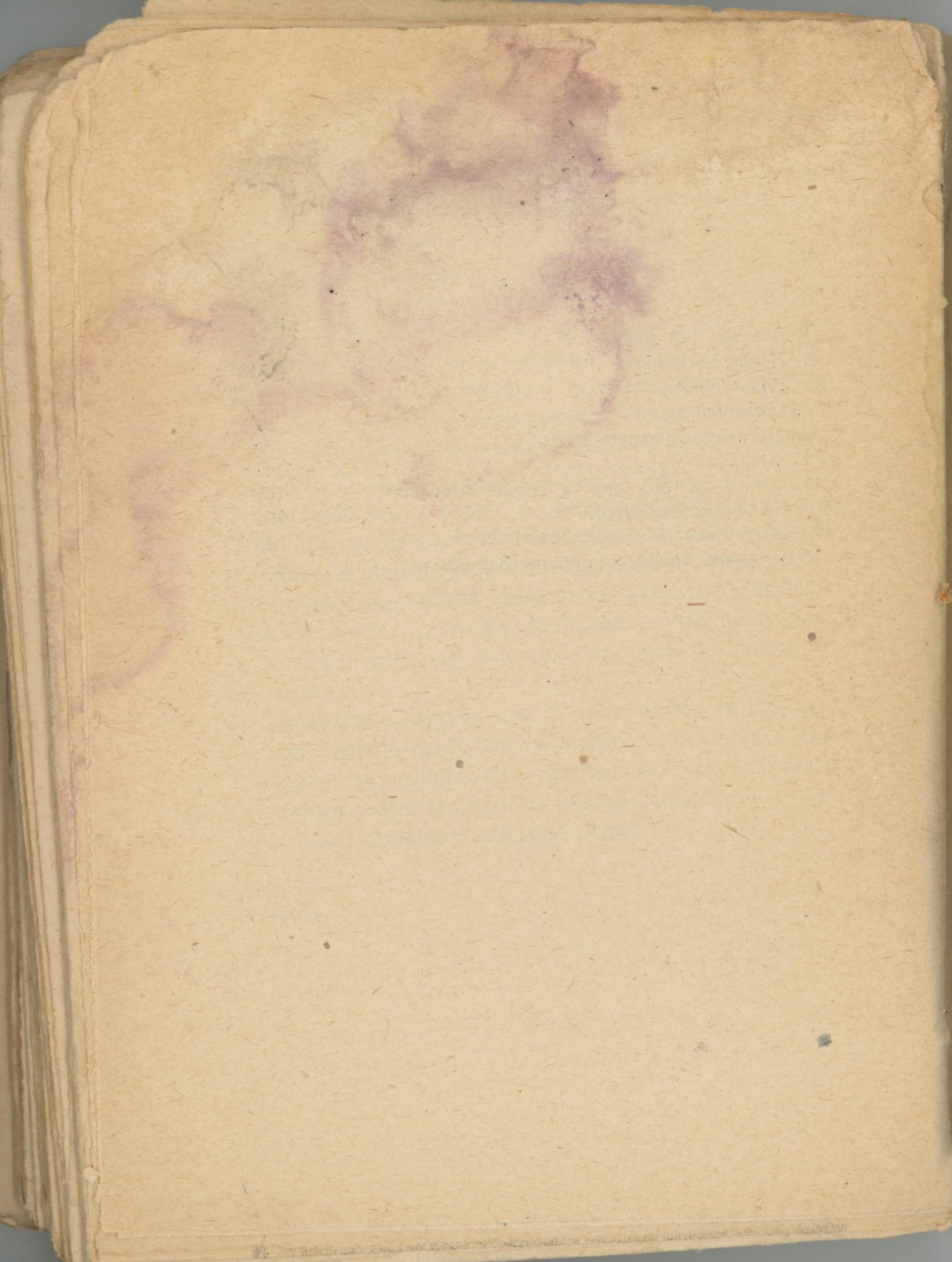
Казали між людьми що то була помста за Дмитра. А інші казали що Хряпала вбили „політичеські“. За-рубайло, втративши так несподівано свого вірного помічника, перелякався і покинув Воронівку. Через тиждень він виїхав невідомо куди.

1929 рік

Харків

З М І С Т

	Стор.
I. Все йде, все минає	5
II. Перші поселенці	14
III. Вольтер'янець	33
IV. Страшний яр	60
V. „Блаженне й мирне житіє“	89
VI. „Ограда“	115
VII. „Ой, з-за гор-гори та буйний вітер віє“	132
VIII. На сопках Манджурії	157
IX. „Отречемся от старого мира!“	196
X. Урядник Хряпало і пристав Зарубайло	233

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ВИДАЄ: ПОЛІТИЧНУ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНУ,
ІСТОРИЧНО-РЕВОЛЮЦІЙНУ ЛІТЕРАТУРУ,
ТВОРИ ЛЕНІНА, ЛЕНІНІЗМ,
ТВОРИ КЛАСИКІВ МАРКСИЗМУ

НАУКОВІ КНИГИ

з усіх галузей знання й мистецтва.

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО

Українських класиків, сучасних україн. письменників, світову літературу.

ВІЙСЬКОВУ ЛІТЕРАТУРУ

підручники, тактичні нарис, життя й побут Червоної армії та фльоти.

ТЕХНІЧНУ ЛІТЕРАТУРУ

ПІДРУЧНИКИ

для шкіл всіх типів.

ГЕОГРАФІЧНІ МАПИ

ЮНАЦЬКУ ЛІТЕРАТУРУ

Історія юнацького руху, життя та побут юнацтва.

Д И Т Я Ч У

вибрані твори класиків, дитячий рух, казки.

М Я С О В У

з усіх галузей знання та громадського життя.

**МУЗИЧНІ ТВОРИ
НОТИ**

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

журнали літературно-художні, критичні, політично-громадські, історично-революційні, науково-технічні, педагогічні, науково-популярні, для хат-читалень, сільбудів та лікнепів, дитячі журнали та газети.

Вимагайте книжки по всіх книгарнях ДВУ та кооперативних

Поштові відділи Держвидаву

надсилають накладною платою кожну книжку як власного, так і всіх видавництв С. Р. С. Р.

Пересилка й пакування на всі замовлення коштом Держвидаву коли замовлення більше ніж на 1 крб. і наперед оплачується готівкою.

Замовлення надсилати на такі адреси:

Харків, вул. Першого Гравня, № 17. Поштовий відділ ДВУ

Київ, вул. Карла Маркса, № 33. Поштовий відділ ДВУ

Одеса, вул. Ляссала, № 33. (Пассаж). Поштовий відділ ДВУ

Дніпропетровське, просп. К. Маркса, № 49. Поштовий відділ ДВУ

